

DUNYO TILSHUNOSLIGIDA MUSIQA TERMINLARINING O‘RNI

Eshbo‘tayeva Shohsida Toshnazarovna

ToshDO‘TAU, stajor tadqiqotchisi va

Masofaviy ta’lim kafedrası o‘qituvchisi

shohsidaeshbotayeva92@gmail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek tili tarkibidagi musiqa terminlari dunyo tilshunosligi nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. O‘zbek tili shakllanishi va rivojlanishida musiqa terminlarining o‘rni misollar orqali ochib berilgan. Ingliz va rus tilshunosligida musiqa terminlarining o‘rganilishiga oid tadqiqotlar nazariy jihatdan tahlil qilingan.

***kalit so‘zlar:** dunyo tilshunosligi, termin, musiqa terminlari, terminologiya, madaniyat, integratsiya*

ANNOTATION

In this article, the terms of music in the Uzbek language are studied from the point of view of world linguistics. The role of musical terms in the formation and development of the Uzbek language is revealed through examples. Studies on the study of music terms in English and Russian linguistics are theoretically analyzed.

***key words:** world linguistics, term, musical terms, terminology, culture, integration*

KIRISH. Til – insonlar o‘rtasida aloqa almashinuviga xizmat qiluvchi, umumiy jarayondir. Musiqa – his-tuyg‘u va kechinmalar, fikr va tasavvurlarni musiqiy tovushlar izchilligi yoki majmuyi vositasida aks ettiruvchi san’at turi. Nutq, tovushli signal va boshqa tovushlar orqali ma’nolarning ifodalanish jarayoni singari, musiqa

ham muayyan ma'nolarni ohanglar vositasida ifodalash imkoniyatiga ega bo'lgan jarayonning bir qismi hisoblanadi. Jumladan, tovushlarning baland-pastligi, ingichkayo'g'onligi, uzun-qisqaligi kuchliligi va boshqa vositalar yordamida insonning ichki holatini ifodalash imkoniyati jihatidan musiqa nutqqa (nutq intonatsiyasiga) o'xshashdir. Dunyoda har bir xalq o'z tiliga va madaniyatiga ega. Til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'liq tushunchalardir. Madaniyatning bir qismi sifatida esa musiqa til va uning birliklari bilan aloqaga kirishib, biri-birini to'ldirib boruvchi ma'lumot almashinish vositasi vazifasini bajarib kelmoqda. O'zbek tili va musiqasi ham asrlar davomida bir-biriga ta'sir ko'rsatib, birida yuz bergan o'zgarishlar ikkinchisida namoyon bo'lib kelgan. So'z va musiqa o'zaro assotsiatsiyaga kirishib, xalq madaniyatini o'zida aks ettirishi bilan ahamiyatlidir. Bugungi kunda jahon tilshunosligida musiqa va til madaniy antropologiyaning bir qismi sifatida qaralmoqda. Natijada, antroposentrik paradigma negizida lingvokulturologiya alohida fan sifatida tilshunoslik tarkibidan ajralib chiqib, o'z tadqiqot obyektiga, maqsad va vazifalariga ega bo'lib bormoqda. Nazariy tilshunoslikning ajralmas bir qismi sifatida shakllanib, rivojlanish bosqichiga o'tgan bu fan bugungi kunda o'zbek madaniyatining o'zbek tilida aks etishi, ifodalanishi kabi mavzularni o'rganish obyekti sifatida olmoqda. Ushbu tadqiqotda tilshunoslikning terminologiya va lingvokulturologiya sohalari manbalaridan foydalangan holda o'zbek tili tarkibidagi musiqa terminlari tahlil etilgan. Har bir soha o'ziga xos shakllanish va rivojlanish bosqichlarini bosib o'tadi. Soha tili hisoblangan terminlarning o'ziga xos xususiyatlari hamda ularning paydo bo'lish bosqichlari haqida olib borilayotgan turli ilmiy tadqiqotlar ham bugungi kun siyosatining mahsuli desak mubolag'a bo'lmaydi. Til uning foydalanuvchisi bilan birgalikda tahlil etilmoqda. Natijada har bir til o'sha tildan foydalanuvchilarning umumiy xarakteri, mental xususiyatlari, yashash hududi, turmush-tarzi, urf-odatlar va madaniyatidan kelib chiqib shakllanishi va rivojlanishi ilmiy asoslanmoqda. Xalqning madaniy taraqqiyot darajasi, etnomadaniy etika tamoyillari, ijtimoiy munosabatlar, xaqlararo muloqot bularning barchasi tilda o'z aksini topmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Jahon tilshunosligida etnik madaniyat shakllanishi va rivojlanish xususiyatlarini ifodalovchi til birliklarining etnolingvistik xususiyatlarini aniqlash, til va madaniyatning o‘zaro aloqasi, ularning o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq jarayonlarni tadqiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Til va madaniyat munosabati, til tizimidagi milliy o‘ziga xos elementlar tadqiqiga oid ishlar xorij olimlaridan V.Gumboldt, A.A.Potebniya, I.L.Vaysgerber, V.N.Teliya, V.V.Vorobyov, V.A.Maslova I.L.Vaysgerber, X.Glins, D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, D.Xaymz, A.Vejbiskaya, E.V.Babaeva, A.Vejbitskaya, L.E.Vilms, V.Maslova, N.V.Barishev, Z.UAbdullayeva, N.F.Alefirenko, I.A.Murzinova, Z.K.Sabitova, O.Bicher, I.A.Murzinova va boshqalarning tadqiqotlarida yoritib o‘tilgan.

Tillar o‘rtasidagi o‘zaro integratsiya natijasida bir tilga oid element boshqa bir tilga ko‘chib o‘tib o‘zlashadi. O‘zlashish jarayoni tilning terminologik sathida ko‘proq uchraydi. Bir tildan ikkinchi tilga o‘zlashgan termin dastlab adabiy til sathiga joylashib, keyinchalik o‘ziga yangi hosila ma’nolarni yuklab so‘zlashuv tiliga kirib boradi. Ushbu termin nafaqat til tarkibining boyishiga ta’sir ko‘rsatadi, shu bilan birga o‘zi bilan yangi madaniy tushuncha olib kiradi va yangi lingvomadaniy birlik sifatida ham namoyon bo‘ladi. Dunyo tilshunosligida termin va uning xususiyatlariga oid ilk lingvistik izlanishlar O.V.Dovbish, O.V.Baran, T.V.Shetle, B.N.Raximberdiyev, O.A.Pokrovskaya, Yumatova, N.V.Moryaxina, I.V.Skvortsova, E.N.Lotka va boshqa olimlar tomonidan olib borilgan.

Til, musiqa va madaniyat mushtarakligi haqidagi qarashlar jahon tilshunosligida V.Bright, M.Herdon, N.Msleod, D.Cohen, A.Patel, J.Montagu, V.L.Benzon, Grinde, Marker, S.Brovn, Vallin, Vermke, Mende, Mithen, K.Vermke, V.Mende, D.Hargreaves, N.Masataka va boshqa olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

NATIJALAR. Tilshunos L.V.Ivina termin haqida: “Termin – ilm-fanning inson faoliyati doirasiva bilish nazariyasi maxsus tarmoqlarining asosiy leksik birligi bo‘lib, bir vaqtning o‘zida obyekt va jarayonlarni nomlash va olamni anglash quroli

sifatida xizmat qiladi”¹, deya fikr bildiradi. Tadqiqotchining fikrlariga qo‘shilgan holda termin bir tilning ikkinchi bir tilga bilish va anglash jarayonining o‘zlashishini ham anglatadi deyish mumkin. Mana shunday terminlar sirasiga madaniyat va san’at sohasiga oid musiqa terminlarini ham misol qilib keltirish mumkin. O‘zbek tilidagi ushbu terminlarning katta qismini o‘zlashma terminlar tashkil qilishi hamda ular o‘zida boshqa madaniy birlik ekanligini ko‘proq saqlab qolganligi bilan ahamiyatli sanaladi. Musiqa terminlarini jahon tilshunosligida tadqiqot obyekti sifatida o‘rgangan O.S.Petrovskaya² musiqiy terminologiya musiqa madaniyatining tarkibiy qismi ekanligini ta’kidlaydi.

Musiqa terminologiyasi – asosini musiqiy tovushlar tashkil etuvchi san’at sohalarning terminlar tizimi.

Musiqa termini – kasbiy tushuncha. Semantik jihatdan yaxlit, og‘zaki va yozma shaklga ega. Tilning aniq, funksional jihatdan muhim elementi.

MUHOKA. Inson faoliyati u yoki bu tarzda musiqa bilan bog‘liqdir. Milliy tilning ozmi-ko‘pmi qismini tashkil qiluvchi musiqa terminlari nafaqat musiqachilar, balki tilshunoslar uchun ham o‘rganish obyektidir. O‘zbek musiqa terminlarining shakllanish va rivojlanish jarayonlarini diaxron va sinxron nuqtai nazardan tahlil etish tilning tarkibiy rivojini aniqlash imkonini yuzaga chiqaradi. Buning uchun musiqa terminlarining shakllanish manbalarini va bu jarayonda qaysi tillar faol ekanligini belgilab olish lozim bo‘ladi. O.S.Petrovskaya rus tili musiqa terminologiyasi tarkibidagi terminlarining 80% Italiya ijrochilik san’atining musiqa terminlari, 12% fransuz, 5% nemis, 2% ingliz, 1% lotin tilidan o‘zlashgan terminlar tashkil qilishini aytib o‘tadi. Bilamizki, XIX asrdan boshlab ushbu rus tili tarkibidagi musiqa terminlari bevosita va bilvosita o‘zbek tili tarkibiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.

Shuningdek, O.Petrovskaya musiqiy terminlar tarkibida grafik terminlarni alohida ajratish lozimligini ta’kidlab, ular ham ma’lum semantik xususiyatga ega ekanligini aytib o‘tadi. Musiqiy terminlar etimologiyasini o‘rganish natijasida

¹ Ivina L.V. Номинативно когнитивное исследование англоязычной терминосистемы венчурного финансирования: дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2001.

² Petrovskaya O. Формирование и развитие музыкальной терминологии исполнительского искусства на материале (русского, итальянского, английского, французского языков. Автореф. Майкоп, 2009.

tillararo aloqani aniqlash mumkinligini va bunda musiqa vosita vazifasini bajarganligini ilmiy asoslab beradi. Grafik terminlarni belgi, harf, raqam kabi ichki guruhlarga ajratgan. So‘z va so‘z birikma shaklidagi musiqiy terminlarni esa:

- 1) tempga oid musiqa terminlari;
- 2) dinamikaga oid terminlar;
- 3) artikulyatsiyaga oid terminlar;
- 4) ekspressiv terminlar

kabi guruhlarga lingvistik tasniflagan.

Rus tilshunosi N.Tkachenko esa: “So‘zning semantik ma’nosi, uning umumiy leksik tizimdagi o‘rni, kelib chiqishi, ishlatilishi, qo‘llash sohalari va ekspressiv-stilistik xususiyatlari ularni o‘rganayotganda aniqlanadi. Asosiysi ushbu terminlar matn tarkibida muayyan xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin. Bunda termin funksional tushiniladi tarkibiy emas. Har bir musiqiy terminning etimologiyasini o‘rganish natijasida musiqiy terminologiyaning umumiy shakllanishi va rivojlanishini aniqlash mumkin.

Musiqiy terminlarning mavzuviy tasnifi quyidagicha :

1. Musiqiy asboblari va ularning tarkibiy qismlari: gitara, fortepiano;
2. Qo‘shiq ovozlari va ularning registrlari: baritone, bas, soprano, tenor;
3. Musiqiy guruhlar va ularning guruhlari: ansambl, duet, orkestr;
4. Kasblari, mutaxassisliklari, rollari: qo‘shiqchi, barabanchi;
5. Amallar, mehnat jarayonlari: improvizatsiya, solfedjo;
6. Musiqa janrlari, turlari, yo‘nalishlari: balet, ballada, madhiya, opera, qo‘shiq, simfoniya, sonata;
7. Tanlangan musiqa asarlari va ularning qismlari: vals, aria;
8. Musiqiy shakl va ularning elementlari”¹, – deya fikr bildirib o‘tadi.

Tadqiqotchining fikricha ushbu musiqa terminlarining ayrimlari boshqa terminlar uchun umumiy xarakterga ega. Masalan: Opera o‘z ichida hajviy opera, opera-balet, lirik opera kabi guruhlarga ham tasniflanadi. Ansambl – vokal ansmbli,

¹ Ткаченко Н.Г.К истории музыкальной терминологии. Язык, сознание, коммуникация, Филология, 1998, –В. 5.

kamer ansambl, torli ansambl, xalq cholg'ulari ansambli, fortepiano ansambli kabi guruhlarga bo'linadi. Ushbu terminlar bitta konsepsiyaning alohida jihatlarini belgilaydi. Ushbu ichki guruhlar umumiy termin asosida birlashadi.

Demak, musiqiy terminologiya sohasi muayyan qolipda qotib qolmaydi, akincha u doimo rivojlanib boradi. Ushbu rivojlanish jarayonida ayrim terminlar o'rnini boshqa terminga bo'shatib beradi. Ba'zida tushuncha eskirgani sabab termin ham iste'moldan chiqib ketadi. Ba'zida esa muayyan tushunchani ifodalash uchun yangi termin o'zlashtiriladi, yoki til imkoniyatlaridan foydalangan holda yaratiladi. Ingliz tilshunosligida musiqa va tilning kognitiv jihatdan mushtarakligi to'g'risidagi qarashlar Aniruddh D.Patel¹ tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u Amazonkaning Piraxa qabilasi tilida raqamlar va turg'un ma'noni ifodalaydigan atamalar yo'q bo'lishiga qaramay, musiqa hamda unga moslab kuylanuvchi qo'shiqlar borligini ta'kidlaydi. Bundan xulosa qilish mumkinki, san'at va madaniyat tilning aloqa almashinish, ma'lumot tashish, ta'sir ko'rsatish kabi vazifalarini bajaradi. Shuning uchun ham olim musiqa va tilning kognitiv jihatdan mushtarakligi borasidagi tadqiqotlar tilshunoslikda sanoqli ekanligini aytib o'tib, bunday ishlar sonini ko'paytirish lozim deya ta'kidlaydi.

G'arb musiqa terminologiyasidagi ekspressivlik (hissiy bo'yoqdorlik) ifodalovchi quyidagi terminlarni berib o'tadi: major, minor, tembr, temp, garmoniya, kuy, artikulyatsiya, dinamika, konsonans, dissonans, registr. Ushbu terminlarni eshitgan zahoti insonda kuy haqidagi umumiy xulosa shakllanishi va ushbu xulosaning paydo bo'lishida termin umumiy axborot berishini ta'kidlaydi. Shuningdek, ijtimoiy va madaniy bilish asosida ijtimoiy-kognitiv qobiliyat shakllanib til va musiqaning mushtarak holda anglanishiga olib keladi degan qarashlarni ham ilgari suradi. Ch.Darvin ta'limotiga tayangan holda til va musiqani tabiiy hodisa sifatida tadqiq etgan Aniruddh D.Patel bu jarayonda madaniy bilish va kognitiv anglash jarayonlarini eng muhim deb izohlaydi.

¹ Aniruddh D.Patel. Music, language and the brain. Oxford University Press 2008.

Musiqa va uning tarkibiy qismi sanalgan terminlarning madaniy xususiyatlari haqida fikr bildirgan M.Herdon va N.Msleod¹ *qo'shiq aytmoq* birikmasi madaniy va kognitiv jihatdan faqat *insonga xos* ekanligini alohida ta'kidlab o'tadi. Shuningdek, insonning nutq jarayoni ham ma'lum bir musiqiylikka asoslanadi deydi. Musiqaning shovqindan farqi deya olim uning ma'lum bir madaniy muhit mahsuli ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, musiqa va til doimo uzviy bog'liq tarzda shakllanib, rivojlanib kelgan. Ushbu ikki soha integratsiyasida musiqa terminlari faol bo'lib, o'zida madaniy birlik, til elementi va soha tili kabi xususiyatlari jamlashi bilan ahamiyatlidir. Musiqa terminlarining o'rganilishi, ularning shakllanish va rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish orqali muayyan til tadrijini o'rganishga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aniruddh D.Patel. Music, language and the brain. Oxford Unibersity Press 2008.
2. Brown S. The "Musiclanguage" Model of Music evolution. 2000
3. Hargreaves D. Musical communication. Oxford:Oxford University Press. 2004
4. Ivina L.V. Номинативно когнитивное исследование англоязычной терминосистемы венчурного финансирования: дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2001.
5. Marcia Herndon & Norma McLeod. Music as culture. Norwood editions Darby, Pennsylvania 1982.
6. Petrovskaya O.Формирование и развитие музыкальной терминологии исполнительского искусства на материале (русского, итальянского, английского, французского языков. Автореф. Майкоп ,2009.
7. Ткаченко Н.Г. К истории музыкальной терминологии. Язык, сознание, коммуникация, Филология, 1998, –В. 5.

¹ Marcia Herndon & Norma McLeod. Music as culture. Norwood editions Darby, Pennsylvania 1982.